

بسم الله الرحمن الرحيم

سوره مبارکه فجر

استاد ضرابی اردیبهشت ۱۴۰۰

جلسه چهارم ۱۴۰۰/۲/۹

آیات شریفه: «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ (۱۵) وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ (۱۶) - اما انسان هنگامی که پروردگارش وی را می آزمايد و عزيزش می دارد و نعمت فراوان به او می دهد می گوید پروردگارم مرا گرامی داشته است (۱۵) و اما چون وی را می آزمايد و روزی اش را بر او تنگ می گرداند می گوید پروردگارم مرا خوار کرده است (۱۶)»

عنوان : شمه‌ای از اسرار قبض و بسط نعمتها

« فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ... » در جریان سوگندهای این سوره مبارکه خداوند متعال معرفی کاملی از مراتب وجود انسان را ارائه و تکلیف نمود که مراتب وجود خود را بالا بیايد تا به اصل و حقیقت خود که همان اتحاد و همجواری با انسان کامل (پیامبر اسلام و اهل بیت و انبیاء و اولیاء و ... سلام الله علیهم) است، برسید تا سعادت ابدی را تحصیل کنید، سپس حکایت اقوامی را ذکر فرمود که در منزل حیوانیت توقف کرده، افسارگسیختگی تمایلات حیوانی، آنها را به فساد و ستمگری کشانید و در نتیجه به عذاب الهی گرفتار شدند و نیز با تهدید و تاکید اعلام نمود که در کمین ستمگران است.

اکنون زبان حال انسان‌هایی را بازگو می‌کند که تفسیر درستی از کم و زیاد شدن نعمت‌های زندگی ندارند و نسبت به خدای خود قضاوت‌های نادرستی می‌کنند که خداوند این اندیشه‌های ناصواب را مردود اعلام نموده، علت حقیقی برخورداری‌ها و محرومیت‌ها را بیان می‌نماید.

خداوند متعال در سوره مبارکه طه منشأ این گمراهی را اعراض از یاد خداوند (قلبی، زبانی و عملی) می‌شمرد: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى» و هر کس از یاد من دل بگرداند (قلبی، زبانی، عملی)، زندگی تنگ [و سختی] خواهد داشت و روز رستاخیز او را نابینا محسوس می‌کنیم» (طه/ ۱۲۴)

بی‌شک این سخنان اختصاص به افراد معینی ندارد و پیام آن همه‌شمول و فراگیر است و باید توجه داشت که راز برخورداری و محرومیت‌های بنده و شما را بیان می‌دارد و شایسته است که با همه وجود، پیام آن را دریافت نموده، با خود و احوال خود تطبیق دهیم. امام علی(ع) می‌فرماید: «فَعَدَلَ فِيهَا لِيُبْتَلِيَ مَنْ أَرَادَ بِمَيْسُورِهَا وَ مَعْسُورِهَا وَ لِيُخْتَبَرَ بِذَلِكَ الشُّكْرَ وَ الصَّبْرَ مِنْ غَنِيِّهَا وَ فَقِيرِهَا» [خداوند متعال] روزی‌ها را عادلانه تقسیم کرد تا هر که را بخواهد، به وسعت روزی یا تنگی آن بیازماید و میزان سپاسگزاری توانگر و شکیبایی تهیدست را امتحان کند» (نهج البلاغه/ خطبه ۹۱)

سعد یکی از یاران پیامبر(ص) و از افراد صفا بود. فقر او پیامبر(ص) را بسیار اندوهگین می‌کرد. روزی حضرت به او وعده داد اگر پولی به دستش برسد، به او بدهد تا با آن کار کند. اما مدتی گذشت و پولی دست پیامبر(ص) نرسید. روزی جبرئیل بر پیامبر(ص) نازل شد و دو درهم به حضرت داد تا سعد آن را سرمایه خود قرار دهد. پیامبر(ص) دو درهم را به سعد داد. اندک اندک وضع مالی سعد به اندازه‌ای خوب شد که در کنار مسجد مغازه‌ای گرفت و مشغول تجارت شد، اما دیگر برای نماز نمی‌آمد. وقتی پیامبر(ص) از او پرسید چرا برای نماز نمی‌آیی؟ گفت: اگر اموال خود را بگذارم، ضایع می‌شود. (کافی، ج ۵، ص ۳۱۲)

یا رب نظری بر من سرگردان کن لطفی به من دلشده حیران کن
با من مکن آنچه من سزای آنم آنچ از کرم و لطف تو زیید آن کن

عنوان: اکرام یتیم و اطعام مسکین در پل صراط یا صراط انسانیت

ما انسان آفریده شده‌ایم و مسیر انسانیت تا وصول به حقیقت آن، مجموعه عوالمی را می‌سازد که با عنوان مراتب نفس از آن یاد می‌شود، اسم دیگر آن صراط انسانیت است.

نیازمندی‌های این صراط معنوی، متعدد و متنوع است که در قرآن و احادیث به آن پرداخته شده است.

در قرآن کریم می‌خوانیم: «لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ ...»
نیکوکاری آن نیست که روی به جانب مشرق یا مغرب کنید (چه این چیز بی‌اثری است) لیکن نیکوکاری آن است که کسی به خدای عالم و روز قیامت و فرشتگان و کتاب آسمانی و پیغمبران ایمان آورد و دارایی خود را در راه دوستی خدا به خویشان و یتیمان و فقیران و در راه ماندگان و گدایان بدهد و در آزاد کردن بندگان صرف کند، و نماز به پا دارد و زکات مال (به مستحق) بدهد، و نیز نیکوکارانانند که با هر که عهد بسته‌اند به موقع خود وفا کنند و در حال تنگدستی و سختی و هنگام کارزار صبور و شکیبا باشند. (کسانی که بدین اوصاف آراسته‌اند) آنها به حقیقت راستگویان و آنها به حقیقت پرهیزکارانند» (بقره/ ۱۷۷)

عبور از قسمتی از این صراط انسانیت در گرو داشتن کمال فراهم آمده از اکرام یتیم و اطعام مسکین است. «كَأَلَّا بَلًا لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ وَلَا تَحَاضُّونَ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ»

شکوايه انسان‌ها از کم و زیاد شدن نعمت‌ها در دنیا، چهره‌ای آن سویی در جهان آخرت دارد که همان وسعت و ضیق پل صراطی است که میان دنیا و آخرت کشیده شده است.

همان‌گونه که عبارت «كَأَلَّا» سنّت‌های لایتغیر الهی را در دنیا قاطعانه تاکید می‌کند و نشان می‌دهد که ضیق و گشایش نعمت‌ها در دنیا با اکرام یتیم و اطعام مسکین رابطه مستقیم دارد. در آخرت نیز در فرازی از صراط انسانیت اگر کسی بخواهد از آن قسمت عبور کند. باید حاصل معنوی و کمال انسانی آن اکرام و اطعام را در وجود خود به همراه داشته باشد. و الا با مانع جدی و قاطع «كَأَلَّا» در آن عالم روبرو خواهد شد.

اگر چنین کمالی معنوی و انسانی در او نباشد صراط زیر پای او باریک و ناپدید شده، او در آتش سقوط خواهد نمود. امام باقر (علیه السلام) می‌فرماید: «أَرْبَعُ مَنْ

كُنْ فِيهِ بَنَىٰ اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ مَنِ آوَىٰ الْيَتِيمَ وَ رَحِمَ الضَّعِيفَ وَ أَشْفَقَ عَلَىٰ وَالِدَيْهِ وَ رَفَقَ بِمَمْلُوكِهِ - چهار خصلت در هر کس باشد خداوند خانه ای در بهشت برای او بسازد کسی که یتیمی را نگهداری کند و بر ناتوانی دلسوزی نماید و بر پدر و مادر خود مهر ورزد و با بنده خود مدارا کند». (الخصال، ج ۲، ص ۲۲۳)

گذر کردن از دنیا و ورود در عوالم انسانی محتاج بریده شدن پیوندهای مادی و خشونت‌ها و غلظت‌های موجود در روح و روان انسان است که با بی اعتنائی‌های بسیار به وظایف انسانی و عاطفی در دنیا پدید آمده است؛ خداوند از پیامبرش می‌خواهد « خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ - تو از اموال مؤمنان صدقات را دریافت دار که بدان صدقات نفوس آنها را پاک و پاکیزه می‌سازی و رشد و برکت می‌دهی، و آنها را به دعای خیر یاد کن که دعای تو در حق آنان موجب تسلی خاطر آنها شود و خدا شنوا و داناست. » (توبه/۱۰۳)

خوب است که ما از خود بپرسیم که آیا به راستی کمال انسانی لازم را از اکرام و اطعام در وجود خود تحصيل نموده‌ایم و آیا آن غلظت‌ها و خشونت‌ها را از خود زوده‌ایم؟

بحر رحمت در نمی آید به جوش
کام خود موقوف زاری دان نخست

تا نگرید کودک حلوا فروش
ای برادر طفل طفل چشم توست

عنوان: دریای متلاطم و خروشان گرفتاریهای اموال و اولاد

« كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ * وَلَا تَحَاضُّونَ عَلَىٰ طَعَامِ الْمِسْكِينِ * وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ أَكْلًا لَّمًّا * وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا - ولی نه بلکه یتیم را نمی نوازید * و بر خوراک [دادن] بینوا همدیگر را بر نمی انگیزید * و میراث [ضعیفان] را چپاولگرانه می خورید * و مال را دوست دارید دوست داشتنی بسیار. »

صحنه‌ای را که خداوند از وضعیت انسان ترسیم می‌کند یک وضعیت آرام و بی‌دغدغه‌ای نیست که انسان در آن به فطرت الهی خود در عشق به جاودانگی و کمالات لایتنه‌ای وجود انسانی خود بیندیشد؛ بلکه صحنه‌های درگیری‌های مداوم نیازمندی‌های مالی خود، همسر و فرزندان و اموری است که امواج متلاطم و

خروشانى را براى او ساخته است كه از نظر روحى و اشتغالات قلبى در خطر غرقه شدن قرار دارد.

پيامبر خدا صلى الله عليه و آله فرمود: «تَكَلَّفُوا فِعْلَ الْخَيْرِ وَ جَاهِدُوا نَفْسَكُمْ عَلَيْهِ ؛ فَإِنَّ الشَّرَّ مَطْبُوعٌ عَلَيْهِ الْإِنْسَانُ . براى انجام كار خوب، خود را به رنج افكنيد و در اين راه با نفسهايتان بستيزيد ؛ زيرا انسان بر بدى سرشته شده .» [اشاره است به طبيعت نفس اماره .] است» (تنبيه الخواطر ۱۲۰/۲)

على(ع) فرموده است: « أَكْرَهُ نَفْسَكَ عَلَى الْفَضَائِلِ ، فَإِنَّ الرِّذَائِلَ أَنْتَ مَطْبُوعٌ عَلَيْهَا - فضائل اخلاق را به خود تحميل كن و خويشتن را با تكلف به ملكات حميده ملزم و متعهد نما» (فهرست غرر، ص ۳۰۹)

چه آن كه نفس سرکش آدمى به طبع غرائز حيوانى و صفات ناپسند گرايش دارد بايد آن را با مجاهده و كوشش به راه فضيلت سوق داد و بامشقت و زحمت به سجايای انسانى متخلق ساخت.

بايد بر طغيان غرائز درون ، حوائج و نیازمندیهای همسر و فرزندان را هم بر آن افزود. « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ - اى كسانى كه ايمان آورده ايد! مبدا اموال شما و فرزندان شما را از ياد خدا غافل سازد و هر كس چنين كند پس آن ها همان زيانكاران اند » (منافقون/۹)

بنابراين عليرغم اين شلوغى ها و گرفتارى ها بايد كشتى جان و روح انسان در دريای متلاطم اشتغالات بدون اينكه مهارش رها شود، راهش را به سوى مقصد كه جوار قرب الهى است ادامه دهد.

« يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفُّوا وَتَصَفَّحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ - اى اهل ايمان! به راستى برخى از همسران و فرزندان شما [به علت بازداشتن شما از اجراى فرمان هاى خدا و پيامبر] دشمن شمايند؛ بنابراين از [عمل به خواسته هاى بى جاى] آنان [كه مخالف احكام خداست] بپرهيزيد، و اگر [از آزار و رنجى كه به شما مى دهند] چشم پوشى كنيد و سرزنش كردن آنان را ترك نماييد و از آنان بگذريد [خدا هم شما را مورد

الطاف بی کرانش قرار می دهد؛ زیرا خدا بسیار آمرزنده و مهربان است» (تغابن/۱۴)

بنابراین کسی که سعادت دنیا و آخرت را می خواهد، باید مشقت تزکیه نفس را تحمل کند و به سختیهای مجاهده تن در دهد و با تکلف بر هوای نفس خویش پیروز گردد و غرائز سرکش رامهار نماید.

بر دلت زنگار بر زنگارها	جمع شد تا کور شد زاسرارها
گر زند آن دود بر دیگ نوی	آن اثر بنماید ار باشد جوی
زانک هر چیزی به ضد پیدا شود	بر سپیدی آن سیه رسوا شود
چون سیه شد دیگ پس تاثیر دود	بعد از آن بر وی که بیند زود زود

عنوان: پروا پیشه باشیم تا درهای آسمان و زمین گشوده شود.

خداوند مهربان با آنچه که از انسان می داند سلامت انسان را در گرو قبض و بسط روزی قرار داده است» وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ - و اگر خدا روزی را بر بندگانش فراخ گرداند، مسلماً در زمین سر به عصیان بر می دارند؛ لیکن آنچه را بخواهد، به اندازه ای [که مصلحت است] فرو می فرستد؛ به راستی که او به [حال] بندگانش آگاه بیناست» (شوری/۲۷)

اما چنانچه انسان به ملکه تقوا برسد در آن صورت نعمت فراوان برای او خطری محسوب نخواهد شد. «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ - و اگر اهل شهرها و روستاها ایمان می آوردند و پروا پیشه می کردند مسلماً (درهای) برکت هایی از آسمان و زمین را بر روی آنها می گشودیم. - اعراف/۹۶»

از کجا بدانیم که ما چگونه هستیم و با افزایش و کاهش نعمت از راه خدا خارج نخواهیم شد؟

امیرالمؤمنین علیه السلام در وصیت خود به امام حسن مجتبی علیه السلام فرمود: «یا بنی اجعل نفسک میزانا فیما بینک و بین غیرک، فاحبب لغيرک ما تحب لنفسک

و اکره له ما تکره لها و لا تظلم کما لا تحب ان تظلم واحسن کما تحب ان يحسن اليک و استقبح من نفسک ما تستقبح من غیرک و ارض من الناس بما ترضاه لهم من نفسک - فرزندم، خود را میان خود و دیگران، میزانی قرار ده . بنابراین، آنچه برای خود، دوست می‌داری، برای دیگران هم دوست‌دار و آنچه برای خود ناپسند می‌شماری، برای آنها هم ناپسند بشمار و ستم مکن، همانگونه که دوست نمی‌داری که ستم شوی و نیکی کن، همانگونه که دوست می‌داری که نیکی شوی و آنچه برای دیگران زشت می‌شماری، برای خودت هم زشت بشمار و از مردم برای خود آن را بپسند که از خود برای آنان، می‌پسندی» (نهج البلاغه، نامه ۳۱)

به همین مضمون امام باقر علیه السلام ملاکی به ما می‌دهد که احوال خود را بفهمیم. آنجا که می‌فرماید: إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَعْلَمَ أَنَّ فَيْكَ خَيْرًا فَانْظُرْ إِلَى قَلْبِكَ، فَإِنْ كَانَ يَحِبُّ أَهْلَ طَاعَةِ اللَّهِ وَيَبْغِضُ أَهْلَ مَعْصِيَتِهِ فَفَيْكَ خَيْرٌ وَاللَّهُ يُحِبُّكَ، وَإِنْ كَانَ يَبْغِضُ أَهْلَ طَاعَةِ اللَّهِ وَيَحِبُّ أَهْلَ مَعْصِيَتِهِ فَلَيْسَ فَيْكَ خَيْرٌ وَاللَّهُ يَبْغِضُكَ، وَالْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ. - هرگاه خواستی بدانی خیری در تو هست یا نه، به دل خودت نگاه کن. اگر دیدی دلت، اهل طاعت خدا را دوست دارد و از گنهکاران بدش می‌آید، در تو خیری هست و خدا دوستت دارد. و اگر دیدی دلت اهل طاعت خدا را دوست ندارد، برعکس آن، از گنهکاران خوشش می‌آید، در تو خیری نیست، خدا هم از تو بدش می‌آید. انسان با کسی است که دوستش می‌دارد.» (اصول کافی، ج ۲، ص ۱۲۷)

نعمت افزون که بی حد است آنم داده ای
باز بنمودی برایم درب های رحمتت

شکر درگاهت خدایا زان که جانم داده ای
بهره مندم کردی یارب از تمام نعمتت